

Szabó Erzsébet

Líra

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

Szeged, 2020

A tananyagot Dr. Szabó Erzsébet, a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetének adjunktusa készítette a Bevezetés az irodalomtudományba és filológiába című kurzus keretein belül.

A tananyag témája: A líra fogalmának tisztázása, a hagyományos lírafelfogás és a devianciaelméletek bemutatása. A tananyag célja, hogy a hallgató megértse a hagyományos lírafelfogás problémáit, megismerje a jelenleg leginkább elfogadott líradefiníciókat és azok alapfogalmait, valamint áttekintése legyen az alapvető lírai műfajokról.

Olvasási idő: ca. 30 perc

A tanulás javasolt menete: Nézze át a jelen vázlatot, hogy áttekintést nyerjen a teljes tananyagról, majd hallgassa meg a csatolt két mp4-fájlon levő hanganyagot. Ezután tekintse át a tananyag végén felsorolt fogalmakat. Végül oldja meg a tanulás eredményességét tesztelő feladatsort.

Tartalom

A hagyományos lírafelfogás

A hagyományos lírafelfogás problémái

A deviancia elméletek

- a) A költeményekben a nyelv poétikai funkciója dominál
- b) A költészet sok új, innovatív stilisztikai és retorikai szóképpel és alakzattal él
- c) A költészet kötött beszéd, zenei

Gyakoribb lírai műfajok

Irodalom

Ellenőrző feladatsor

Feladat: Hallgassa meg Örkény István *Ballada a költészet hatalmáról* című egypercesét a belinkelt videón, majd válaszolja meg a videó végén található kérdéseket:

<https://learningapps.org/display?v=pw9p106z220>

A líra hagyományos felfogása

A líra a három műnem egyike.
A lírai szövegek megkülönböztető jegyével kapcsolatban számos koncepció létezik.

A hagyományos lírafelfogás megegyezik a közfelfogással, azaz azzal, ahogy a mindennapokban a líráról és a lírai költeményekről gondolkodunk.

Ez a felfogás egyrészt a 18. századi rendszerszemléletű műfajkonceptiókra, másrészt a romantika költészetfelfogására megy vissza. Főbb elemei már Batteuxnál és Goethénél is megtalálhatók.

A hagyományos lírafelfogás szerint a lírai műfajok egy **költő-szubjektum élményvilágának** kifejeződései, több szinten is:

Eredetük a költő hangulataiban, érzéseiben keresendő. A költő azért alkotja őket, mert szomorú, vidám, beteg, rezignált stb.

Tárgyukat a költő élményvilága képezi (a költő hangulatainak, érzelmeinek, benyomásainak kifejezései). Szubjektívek és emocionálisak.

Funkciójuk is abban áll, hogy hangulatokat, érzelmeket generáljanak befogadóban. Az olvasót nem egy felismeréshez szeretnék eljuttatni, elég, ha átérzi a költeményben ábrázolt érzelmeket.

A költészet görög istene Apolló a lírával (lanntal).
Forrás: Wikipedia.

Feladat: A hagyományos lírafelfogás elterjedtségének igazolásaként elég, ha megnézzük, hogy az interneten hogyan reflektálnak az olvasók és a kritikusok a költeményekre. Ezzel kapcsolatosan először hallgassa meg Radnóti Miklós *Két karodban* című versét Ruttkai Éva előadásában. A videó többféle eszközzel – zenei aláfestéssel, képsorokkal, valamint a színésznő lágy, lírai hangjával – próbálja fokozni az érzelmi befogadást: <https://www.youtube.com/watch?v=NRSggH6F2DM>

Feladat: Hallgassa meg a csatolt 1-es számú mp4-hanganyagon a költemény internetes interpretációiról szóló diát (4. dia)

A hagyományos lírafelfogás problémái

1) **Gondolati csapda:** A vers fölött álló tulajdonnevet a versben megszólaló szubjektum megnevezésének tekintjük. Ez téves.

- A tulajdonnév nem a fiktív beszélőre, hanem a létrehozó alkotóra, a valós, empirikus szerzőre utal.
- A beszélő egy fiktív alany, egy ún. „lírai én”, aki egy fiktív beszédhelyzetben szól.

2) **Irodalomtörténeti ellenérv:** A felfogás csak az élmény- és hangulatlírára érvényes, egész korszakokat és műfajokat kizár a líra köréből, tehát nem elég általános. Pl.

- a bölcséleti lírát: a lírai költészet egyik neme, olyan megnyilvánulás, amelyben a gondolati, eszmei rész az elsődleges;
- a ready-made-et: egy teljesen hétköznapi, használati tárgy, amelyet művészi kontextusba emelnek.

3) **A kognitív pszichológiai és kognitív idegtudomány által szolgáltatott empirikus cáfolat:** A kognitív pszichológiai és kognitív idegtudományi kísérletek bebizonyították, hogy más műfajok, tehát epikai és drámai művek is ábrázolnak érzelmeket, emellett érzelmeket is kiváltanak, emocionális hatásuk jelentős.

A tudomány jelenlegi állása szerint a művek érzelmi hatásának egyik legfőbb oka az emberi agy **tükörneuron-rendszerében** keresendő. A tükörneuronok speciális idegsejtek, amelyek nem csak akkor aktívak („tüzelnek”), amikor mi magunk végrehajtunk egy mozgást vagy átélünk egy érzelmet, hanem akkor is, ha csak megfigyeljük azt másokon. Ha valaki ásít, mi is ásítunk. Az elménk mintegy letükrözi, a másik elméjének a működését. Ez létfontosságú pl. a tanuláshoz vagy a szociális érvényesüléshez.

A kognitív idegtudomány képviselői szerint ezek az idegsejtek irodalmi szövegek olvasása közben is aktiválódnak, azaz nyelvi ingerekre is reagálnak. Ezért van az, hogy nem létező, fikcionális alakok érzelmeire, cselekedeteire érzelmi reakciót adunk.

Lisa Zunshine, amerikai irodalomtudós *Why do we read fiction? (Miért olvasunk regényeket?)* című könyvében egyesén úgy fogalmaz, hogy az irodalmi műfajok közül a regény kifejezetten azért alakult ki és arra szolgál, hogy empatikus képességünket gyakorlatoztassa és fejlessze, a határait feszegetse.

4) **A kognitív filmtudomány által szolgáltatott empirikus cáfolat:** A kognitív filmtudomány bebizonyította, hogy a film, tehát egy másik művészeti ág emocionális hatása jóval alapvetőbb, mint a líráé, ill. a drámáé és az epikáé.

Ed Tan: *Emotion and the Structure of Narrative Film* 1994. A mainstream film egy „érzelemgeneráló gép”.

Összefoglalva: A lírai művek fontos jellemzője, hogy egy fiktív beszédhelyzetben lévő lírai-én kijelentéseiként értelmezhetők, de a kijelentés emocionalitása és szubjektivitása nem tekinthető a líra megkülönböztető jegyének.

Kiegészítő olvasmány:

Olvassa el az alábbi pszichológiai cikket az emberi gondolkodásban megmutatkozó kognitív torzításokról: <https://mindsetpszichologia.hu/hogyan-dontunk-hibasan-es-csapjuk-be-magunkat-kognitiv-torzitasaink-i-resz>

Deviancia-elméletek

A deviancia-elméletek a lírai művek sajátosságát nem a művek hatásában vagy a tárgyában, hanem a nyelv saját felhasználási módjában, működtetésében látják.

Két alaptételt fogadnak el:

- + A lírai szövegek nyelve eltér (deviáns) egy adott kor vagy kultúra köznyelvi normáitól.
- + Minden eszköz, amit a líra használ, jelen van a mindennapi nyelvhasználatban is. A lírának nincs saját költői nyelve, vagy saját szabályrendszere. Az eltérés a nyelv felhasználásának sajátos módjában áll.

A továbbiakban három ismert deviancia-elméletet tárgyalunk:

- a) A költeményekben – más megnyilatkozásoktól eltérően – **a nyelv poétikai funkciója** dominál.
- b) A költészet abban tér el a többi megnyilatkozástól, hogy sok **új, innovatív szóképpel és alakzattal** él.
- c) A líra – szemben a kötetlen formában írott prózai beszéddel – (metrikusan) **kötött beszéd**.

Feladat: Ismételje át a csatolt második mp4 hanganyag 3. számú diája segítségével a Roman Jakobson kommunikációs modelljéről tanult középiskolai tananyagot, majd oldja meg az alábbi tesztet: <https://learningapps.org/16231731>

Feladat: Nézze meg Dwight D. Eisenhower későbbi amerikai elnök Jakobson elemzésének alapjául szolgáló egyik választási kampányfilmjét a YouTube-on: <https://www.youtube.com/watch?v=YmCDaXeDRI4>

a) A költeményekben a nyelv poétikai funkciója dominál

Roman Jakobson, orosz formalista majd strukturalista fogalmazta meg. A legismertebb devianciaelmélet.

Jakobson azt állítja *Nyelvészet és poétika* című tanulmányában, hogy a líra abban tér el a többi üzenettől, hogy **dominál benne a nyelv poétikai funkciója**. Ez a funkció más üzenetekben is jelen lehet, a költészetben viszont domináns.

A nyelvi üzenet akkor rendelkezik poétikai funkcióval, ha önmagára, azaz **az üzenetre vonatkozik**, magáért az üzenetért.

Jakobson szerint ez akkor történik meg, ha „a feladó a referenciális funkciójuk szerint egyenértékűnek tekintett jelek közül úgy szelektál, hogy a [beszédláncban] az elemek kombinációjakor a kiválasztott jeltestek tulajdonságai révén is egyenértékű szekvenciák jönnek létre.”

Példája: „I like Ike” (Nekem tetszik Ike)

Mikor Eisenhower kampánystábjában a szlogent megalkotta, akkor az „Ike” szó helyett választhatta volna az Eisenhower nevet is, mivel az „Ike” és az „Eisenhower” ugyanarra a valóságdarabra, - Eisenhowerre – vonatkozik. Referenciális funkciója szerint tehát a két szó egyenértékű.

Azzal, hogy a stáb az „Ike” szót választotta -- a létrejött mondatban szekvenciákat, azaz ismétlődő struktúrákat hozott létre, amelyek a befogadó figyelmét az üzenetre, annak formájára irányítják.

b) A költészet sok új, innovatív szóképpel és alakzattal él

A koncepció hangsúlyozza, hogy szóképek és alakzatok az élet minden területén előfordulnak.

A nyelvet teljesen átszövik a trópusok és az alakzatok, különösen a metaforák. Nem csak azért, mert kellemesek és szépek, és ezért örömet okoznak, hanem mert a világunkat, ahogy Goerge Lakoff és Mark Johnson is aláhúzza, **metaforák segítségével értelmezzük**.

Hasonló a helyzet a költészetben: a lírai én **trópusokkal értelmezi** az ábrázolt fikcionális világot.

A mindennapi metaforáink azonban lexikalizálódtak, azaz a szókészlet részét képezik, használatuk semmilyen erőfeszítést nem okoz, észre sem vesszük őket. A költői metaforák és más szóképek ezzel szemben újszerűek.

Emellett az is világosan látszik, hogy míg a köznyelvben a metaforák a megértést segítik, egyértelműsítik, addig a költeményekben a szerepük gyakran a szintaktikai struktúra és a jelentés sűrítésében, komplexitásának fokozásában, a megértés nehezítésében, az automatizmusok megtörtésében áll.

Feladat: A fenti állítás illusztrálásához először hallgassa meg Radnóti Miklós *1. Razglednica* című költeményét a YouTubon: <https://www.youtube.com/watch?v=U8B6DnVQXBM> (0:00-0:56)

Feladat: Hallgassa meg a csatolt 2-es számú mp4 hanganyagon található elemzést (6. dia).

b) A líra kötött beszéd, zenei

A koncepció azt emeli ki, hogy a lírai művek nyelvhasználata különböző metrikai megszorítások, megkötések alá esik. Míg a köznapi beszéd ún. szabad beszéd, addig a lírai metrikailag kötött.

A **metrika** a versmértékek törvényszerűségeivel, a versmérték által meghatározott strófaformák felépítésével foglalkozik, azaz a verslábakkal, verssorokkal, versszakokkal és a versek zeneiségével.

Versláb: A verselés legkisebb metrikai egysége, minimum kettő, maximum négy szótagból áll. A leggyakoribb verslábak: a jambus (u -), trocheus (- u), anapestus (u u -), daktilus (- u u)

Verssor: Többnyire 3-8 versláb sorozatából álló ritmusegységet takar (leggyakoribb verssorok a hat jambusból álló alexandrinus, a hat daktilusból álló hexameter, és a 11 vagy 12 soros jambikus lejtésű blank vers) Három része van: a verssor eleje, belseje és vége.

Versszak: A vers tagolására szolgáló legnagyobb metrikai egység, egy verssor-csoport, ahol a rímek, a sorok faja és száma és a metrum szabályozott.

Rím: Nagy általánosságban a szavak, szövegek összecsengését jelenti. Tiszta rímnél a magánhangzók és mássalhangzók is azonosak, az összecsengés teljes, az asszonáncnál részleges. A versszakban elfoglalt helyük szerint megkülönböztetünk: kezdőrímet, belső rímet, echorímet, középrímet, végrímet.

A verselés **zeneiségét** a fenti metrikai tényezők hozzák létre. A vers többnyire énekelhető.

Ahogy a nyelv poétikai funkciója és a szóképek is, az így értett líraiság is jelen van a mindennapi nyelvhasználatban. Például mindennapi hexameterek: „Áfás számla igényét kérjük, előre jelezze!” „Bérszámfejtőket keresünk kiemelt fizetéssel.”

2. Gyakoribb lírai műfajok

Epigramma: egy mély gondolatot fogalmaz meg néhány sorban, tömören és szellemesen; két részből, az *előtagból* (expozíció) és az *utótagból* (klauzula) áll; az előtag többnyire elbeszélő vagy leíró, előkészíti az utótag mondanivalóját; versformája a disztichon (hexameterből és pentameterből álló szerkezeti egység) (Kölcsey: *Huszt*)

Elégia: fájdalmas, rezignatív visszaemlékezés az értékvesztettség állapotából. A lírai én magába fordul, önmagába mélyed, emlékein jártatja figyelmét; versformája a disztichon (Arany: *Letésem a lantot*, Rilke: *Duinói elégiák*, Lamartine, Coleridge, Blake)

Episztola: verses levél, melyet változatos tartalom, hangnem, forma jellemez; általában erkölcsi, világnézeti elveket fejt ki; szólhat valóságos vagy képzelt személyhez. (Berzsenyi: *Dukai Takács Judithhoz*)

Óda: magasztos témájú, emelkedett, ünnepélyes hangú költemény; terjedelme többnyire hosszabb, verselése általában időmértékes; egy gondolatot bont ki három lépésben: odafordulás a tárgyhoz; a tárgy kifejtése; a tanulság levonása (Pindaros; Shelley: *Óda a nyugati szélhez*; Schiller: *Örömóda*; József Attila: *Óda*)

Himnusz: Istent, istenséget, hősöket vagy egy eszmét (szabadság, szerelem, haza stb.) dicsőítő, imaszerű műfaj, amely dicsőítés mellett könyörgést is megfogalmazhat. (Nagy László: *Himnusz minden időben*;)

Szabadvers: versszerűen tördelt, ám prózaritmussal rendelkező vagy versmérték nélküli (ametrikus) költemény (Walt Whitman: *Fűszálak*; Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*)

Dal: A legősibb lírai műfaj. Többnyire az élet mindennapi jelenségeihez, eseményeihez kapcsolódik, egyszerű érzelmeket fejez ki (öröm, bánat), többnyire kis terjedelmű. Szerzőség szerint megkülönböztetünk népdalt és mūdalt, témája szerint gyászdalt, nászaldalt, munkadalt, bordalt, katonadalt, altatódalt. (Petőfi: *Befordultam a konyhára*, Goethe: *Vándor éji dala*)

Ballada: eredetileg – pl. még Villonnál – a dal egyik formája: három versszak után ugyanaz a versszak megismétlődött. Modern értelme szerint tragikus eseményt mond el drámai, epikai és lírai eszközökkel; szaggatott előadásmód, időbeli kihagyások, elhallgatások jellemzik. (Arany János: *Ágnes asszony*)

Főbb terminusok

a hagyományos lírafelfogás
lírai én
bölcseleti líra, ready made
tükörneuronok
deviancielméletek
a nyelv referenciális, konatív, emotív, fatikus,
metanyelvi, poétikai funkciója
I like Ike
figurák és trópusok
metrika
versláb, verssor, versszak, rím, metszet
jambus, trocheus, anapesztus, daktilus, hexameter
epigramma, elégia, szabadvers, dal, himnusz, óda,
ballada, episztola

Irodalom:

Bernáth Árpád et al.: Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés. 4. fejezet. Digitális tananyag. Budapest 2006. <http://germanistik.elte.hu/irodbev/4fejezet.htm>

Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest: Osiris 2006.

Jakobson, Roman: *Nyelvészet és poétika*. In: Dobos István: *Bevezetés az irodalomelméletbe*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 1995, 7-23.

Lakoff, George / Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*, Chicago-London, 1980.

Simon Gábor: *Bevezetés a kognitív lírapoétikába*. Budapest 2016.

Tanulja meg a főbb szakkifejezéseket. Ezután tekintse át, mit tanult az előadásból és végezze el a csatolt ellenőrző feladatsort az alábbi linken: <https://learningapps.org/16299609>